

NIEDERHAUSER EMIL

A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS KELET-EURÓPÁBAN

Nyugaton a jobbágyfelszabadítás folyamatosan, nagy fordulatok nélkül valójában a későközépkor óta ment végbe, a kelet-európaiktól lényegesen eltérő körülmények között, ezért nem látom értelmét, hogy a magyarországi jobbágyfelszabadítás kapcsán erre kitérjek. Ez Kelet-Európában, az oszmán birodalom kivételével, voltaképpen sokkal rövidebb idő, olykor néhány év alatt zajlott le, állami törvények és rendeletek formájában. Ezért elsőrendű szempont bevezetésképpen felvázolni az állami kereteket, amelyek közt a felszabadítás végbement.

Elsőnek a Habsburg Birodalmat említem meg, már csak azért is, mert a magyarországi jobbágyfelszabadítás ennek keretein belül valósult meg. A birodalom felülről abszolutisztikusan kormányzott, de külön-külön országaiban rendi jellegű állam volt, a 19. század első felében a végül is Napóleon felett aratott győzelem aurájával rendelkező, európai nagyhatalom, persze az idők során egyre elavultabb belső berendezkedéssel.

Poroszország némiképp erre a képletre emlékeztetett, hiszen ugyancsak abszolutisztikus állam volt, de egyes tartományaiban rendi gyűlésekkel, mint a Habsburg Birodalom. Csak a napóleoni háborúk idején verekedte fel magát végképp a nagyhatalmak sorába, akkor is a legifjabbnak számított. Minthogy éppen a bécsi kongresszus utáni időkben jelentős nyugati német államok is hozzátartoztak, egészében magasabb gazdasági szintet jelentett a Habsburg Birodalomnál, de éppen eredeti porosz tartományai keleten nemigen különböztek. Legfeljebb a Habsburgoktól az előző században elhódított Szilázia képviselt magasabb gazdasági színvonalat, jelentős manufaktúráival.

Oroszország a napóleoni idők óta vitathatatlanul európai nagyhatalom volt, ezen belül az európai még külön is hangsúlyozandó. Korábbi elkülönültségének a nemzetközi kapcsolatok szempontjából már vége volt, I. Sándor cár joggal tekintette magát a kontinens arbitérének.

Külön kell szólni a két dunai fejedelemségről, a fejlettebb Havaselvéről és az elmaradottabb Moldváról. Az 1831–1832 során az orosz megszálló hatóságok ál-

tal véghezvitt, a Két Szervezeti Statútumban rögzített rend bizonyos minimális alkotmányosságot jelentett, de a két fejedelemség még mindig az oszmán birodalom szuverénitása alatt áll.

Végül az Oszmán Birodalom, már ekkor Európa „beteg embere” minden reformkísérlet ellenére az elmaradottság mintaképe volt gyakorlatilag hol az orosz cár, hol az európai nagyhatalmak védnöksége alatt, belül teljesen abszolutisztikus módon kormányozva.

Az itt felvázolt kép persze nagyon statikus, még ha csak a 19. század első kétharmadára korlátozzuk is figyelmünket. A belső változásokra a parasztság helyzetének ismertetése kapcsán térek majd ki.

A Habsburg Birodalomban, Poroszországban (és a két mecklenburgi nagyhercegségben) és Oroszországban jobbágyrendszer volt. Ami azt jelentette, hogy a jobbágyok a föld használata fejében szolgáltatásokkal tartoztak a földesúrnak. Elvben a feduális járadék mindhárom formája ismert volt, de a terményjáradék elhanyagolható mennyiség volt. Változó nagyságú volt a robot, és jelentős a pénzáradék. Az orosz területen éppenséggel egyes esetekben csak a pénzáradék volt használatos, ott, ahol a parasztok fő jövedelmét a háziipar tette ki, s a földesurak ezt adóztatták. A Lengyel Királyság, vagyis az Oroszországhoz tartozó lengyel területeken a jobbágyrendszert még a Varsói Hercegség idején, 1808-ban felszámolták, de a föld használata után a szokásos szolgáltatások itt is jártak. Voltaképpen ez volt a helyzet a két dunai fejedelemségben. Végül az Oszmán Birodalom sem ismerte a személyes jobbágytságot, a parasztok ráják voltak, akik földjük után ugyan csak szolgáltatottak, itt ez azonban jórészt pénzszolgáltatást jelentett.

Ami a parasztok tényleges helyzetét illeti, a Habsburg Birodalomban (ezen persze a későbbi szóhasználat értelmében a Ciszlajtán területeket tárgyalom) megkülönböztettek jobb és rosszabb birtokjogú jobbágytelkeket (eingekaufte és uneingekaufte), amely arra a fikcióra vezethető vissza, hogy a jobbágy, pontosabban az elődei valamikor nagyobb összeget fizettek a földesuraságnak, ennek fejében jutottak a jobb birtokjoghoz. Ennek majd csak a felszabadítás idején lesz jelentősége. Ezen túlmenően megkülönböztették a dominicalis és a rusticalis földet. A dominicalis túlnyomó része ugyancsak a jobbágyok birtokában volt, szerződés alapján. A földesúr saját kezelésében lévő föld az osztrák tartományokban gyakorlatilag csak az erdőség volt, a cseh és a galíciai területeken már több, de ott is a paraszti birtoklás volt az uralkodó. Az osztrák és a cseh tartományokban a féltelkes gazdaság volt a többség, Galíciában inkább a negyedtelek. Számításba kell venni az 1770-es években végrehajtott Mária Terézia-féle urbáriális reformot, amely a földesúr-jobbágy viszonyt közjogi szintre emelte és pontosan megszabta a szolgáltatásokat, a belső-ausztriai területeken a jobbágybirtok nagyságától függetlenül, ami valószínűleg azt jelenti, hogy itt a robotszolgáltatás más eltűnt.

Poroszország is ismerte a dominicalis és rusticalis terület kettősségét, de a szol-

gálatások állami szabályozása nem létezett. A porosz törzsterületeken és a két Mecklenburgban igen nagy volt a saját kezelésű föld aránya, Poroszországban pedig jelentős volt a parasztek kezében lévő föld nagysága.

Oroszországban a majorsági gazdálkodás csak a 18. század során kezdett elterjedni, akkor is csak az ún. feketeföldes kormányzóságokban, a többi területen viszont nem volt jelentős. A telek-fogalom a törzsterületeken ismeretlen volt, mert ott az obscsina volt szokásban, az egykori lengyel-litván államhoz tartozó területen viszont megvolt. A szolgáltatásokat semmi sem szabályozta, a földesurak igyekeztek is növelni, de a robot- és a pénzszolgáltatást párhuzamosan és csak csekély mértékben emelve, nehogy nagy legyen a paraszti ellenállás. Egy 1802-es rendelet elvben lehetővé tette, hogy a jobbágyok nagyobb pénzösszeg fejében megváltásuk személyi szabadságukat, a föld azonban ilyen esetben a földesúré maradt. 1861-ig a sokmillió jobbágyságból csak nem egészen negyvenezeren így megváltani magukat a nem mezőgazdasági munkából, hanem háziiparból és kereskedésből élő parasztek. Különleges volt a három balti kormányzóság (nagyjából a mai Észt- és Lettország) parasztjainak a helyzete. Ez inkább a lengyel vagy cseh viszonyokra emlékeztetett, majorsági gazdasággal és telki rendszerrel. Itt 1816–1819 között megtörtént a jobbágyok személyes felszabadítása, de föld nélkül, a továbbiakban a parasztek bérlők voltak, vagyis szabadon elkergethetők. A sok visszaélés miatt az 1861. évi felszabadítással nagyjából egyidejűleg itt módosították a helyzetet olyan értelemben, hogy a nagybirtokos köteles volt a birtok jelentős részét örök-bérletbe adni.

A két dunai fejedelemségben a szolgáltatásokat csak a szokásjog szabályozta. A Szervezeti Statútumok értelmében azonban a megművelt földterület kétharmadát a földesúr köteles volt a parasztnak átengedni, de szolgáltatások fejében. Az erdő földesúri tulajdonban maradt.

Az Oszmán Birodalom területén gyakorlatilag az egész megművelt föld a parasztek kezén volt, ez után tartoztak érdemben pénzszolgáltatással a földesúrnak. Ez a helyzet 1838-tól kezdve módosult, amikor a Tanzimat, vagyis a nagy reform értelmében az egykori szpáhi-birtokokat az állam vette saját kezébe (a szpáhek kegydíjat kaptak). A parasztek tehát most már csupán az államnak tartoztak szolgáltatással, gyakorlatilag adóval.

A jobbágyfelszabadítás előtti évtizedekben egyre sűrűbben vetődött fel mindenfelé a jobbágyrendszer tarthatatlan volta. Elsőrendűen a gazdasági nehézségek, a feudális kötött gazdálkodás bajai, a korszerű gazdaság kialakításának nehézségei, sőt lehetetlen volta hozta elő a kérdést.

Nem tekinthetünk el humanitárius megfontolásokról sem, amelyeket részben földesurak vetettek fel, részben az államhatalom felelős személyei. Ez a két mozzanat persze nagyon általános. Oroszországban például tudni lehet, hogy a 19. század első kétharmadában a terméseredmények átlagosan csökkenően voltak. A

nehézségeket a nagy latifundiumok kevésbé érezték meg, inkább a kisebb földtulajdonnal rendelkezők.

És volt még egy speciális kelet-európai szempont, a nemzeti-nemzetiségi kérdés, a terület soknemzetiségű mivolta következtében. Ez a tervezeteket is módosította, a végrehajtásban is olykor beleszólt, mint majd az oroszországi lengyelek esetében meglátjuk. A nemesi uralkodó osztálynak, vagy feduális elitnek a nemzeti igényekért folytatott küzdelemben szüksége volt a paraszti tömegekre, mert különben azok felhasználhatók voltak az elit ellen, mint az az 1846-os galíciai parasztfelkelés bizonyította.

A jobbágyfelszabadítás hol egy törvényes aktushoz, hol pedig folyamatos változáshoz köthető. A Ciszlajtán területen a forradalom értelmében jött birodalmi gyűlés 1848. szeptember 7-én hozott első törvénye mondta ki. Poroszországban 1807-ben indították el a reformot, de ez csak a jobbágyok egy részére terjedt ki, a végleges, valamennyi jobbágyra érvényes rendezés 1850-ben következett be, ugyancsak törvénnyel. Oroszországban megint pontos dátumhoz köthető, 1861. február 19. (március 3.) Ez II. Sándor cár születésnapja volt. A végrehajtás évekre húzódott el, 1882-ben még mindig voltak meg nem váltott birtokok, amikor a megváltást mindenkire nézve kötelezővé tették. A Lengyel Királyság vonatkozásában 1864-ben (a lengyel felkelés végső szakaszában) hoztak erről törvényt. A két dunai fejedelemségből egyesült Romániában 1864-ben történt meg, nem a jobbágyfelszabadítás, hanem a parasztok földhöz juttatása. Az Oszmán Birodalomtól elszakadó vazallus szerb fejedelemségben ez valósult meg, Bulgáriában az 1878-as felszabadulás után. Görögországban az önálló állam létrehozása (1831) után szentesítették az addigra kialakult helyzetet. A többi balkáni területen pedig egyszerűen az idők során valósult meg, különös törvényhozási aktus nélkül.

Ez persze csak az eseménytörténeti váz. Nézzük meg a nagy egységek szerint az elveket és a végrehajtást. A Ciszlajtán területen a szeptemberi törvény minden, a parasztok birtokában lévő földet, tehát a dominicalis-t is a parasztok tulajdonába adott. A földesurak kárpótlását úgy oldották meg, hogy a pénzre átszámított szolgáltatások egyharmadért nem járt kárpótlás, azért, mert ennyire becsülték a földesúr kötelező szolgáltatásait, amelyek persze ugyancsak elestek. Itt jött számításba a jobb vagy a rosszabb birtokjog. A jobb birtokjogúak csak az összeg egyharmadát fizették meg, a másik harmadot az illetékes tartomány vállalta magára. A rosszabb birtokjogúak mindkét harmadot fizették, persze nem egyszerre, hanem részletekben, a földesurak pedig kárpótlási kötvényeket kaptak. Ez porosz mintára történt, ott szólok majd róla.

Porosz területen az 1807-es reform csak a jómódú (spannfähig, tehát igaerővel rendelkező) parasztokat érintette, a szolgáltatások kárpótlását a paraszti földterület egy részének átadásával oldották meg. Ez persze csak a jobbágyok kisebbségét érintette. Az 1850-es rendezés a porosz törzsterület minden jobbágyára kiterjedt,

itt az ausztriai rendezéshez hasonlóan számították ki az elesett szolgáltatások pénzértékét, ezt az összeget kamatozó államkötvényekben adták oda a volt földesuraknak. A kötvényeket folyamatosan kisorsolták, a parasztok pedig hosszú éveken keresztül fizették meg az összeget az államnak. A két Mecklenburgban a baltihoz hasonló megoldás történt, az egész föld a földesúr tulajdonába ment át.

Az orosz jobbágyfelszabadítás hosszan elhúzódó folyamat volt, a császári család birtokában lévő jobbágyok és az állami jobbágyok felszabadítása később történt meg, itt föld átadására nem került sor. A magánföldesúri parasztok esetében a törvény területenként szabta meg pontosan, hogy egy családfőre esően mennyi a megkapott föld alsó és felső határa. A részletes vizsgálat azt mutatta, hogy általában a felső határt adták meg, de a parasztok így is földjük legalább egyötödét kénytelenek voltak átadni a földesúrnak. A kárpótlást az ismert porosz minta szerint oldották meg. Lehetséges volt az is, hogy a föld nagyobb részének átadásával a parasztok nem voltak kötelesek kárpótlást fizetni, de ezt kevesen választották. A paraszti kárpótlási fizetési kötelezettségét csak 1905-ben törölték el. A Lengyel Királyságban, ahol a földesurak lengyelek voltak, a rendezés során a parasztok nemcsak az addig kezükben lévő földet kapták meg tulajdonukba, hanem azon felül mintegy 700 000 ha területet, ezt az elkobzott nemesi birtokokból adta meg az állam. 1864-ben a cél világos volt: a lengyel parasztok leválasztása a nemesi vezetésű nemzeti mozgalomtól. Ezt a célt is sikerült elérni.

Romániában a megművelt föld vonatkozásában megmaradt az 1/3–1/3 megosztás, a parasztok pedig porosz mintára teljesítették a megváltást.

Az Oszmán Birodalomban végül is a parasztok megkapták az egész földet, amely addig birtokukban volt. Érdemben a politikai fordulatok és államváltozások miatt a parasztoknak nem kellett megváltást fizetniük, hiszen csak az állammal álltak szemben. A görög területen régóta meglévő nagybirtokok fennmaradtak.

A jobbágyfelszabadítás kiváltó oka a Habsburg Birodalomban egyértelműen az 1848-as forradalom volt. Ez Poroszországban 1807-ben a Napóleontól elszenvedett csúfos vereség következménye, az 1850-es teljes rendezésben megint az 1848-as forradalom. Romániában az 1848-as forradalom csak messzi kiváltó ok volt, 1864-ben az új állam berendezkedése és szalonképessé válása Európán belül tette szükségessé a reformot, a földesurak nagy ellenállása mellett. Az Oszmán Birodalomban a gazdasági nehézségek is számításba jöhetnek, de ennél fontosabbak voltak a politikai változások, az egyes államok kiszakadása a birodalomból és ténylegesen önállóvá válása, ha ennek elismerése csak később következett is be. Vagyis összegezve: a gazdasági nehézségek már régóta szükségessé tették volna a változást, de a politikai megrázkódtatás nélkül ez talán még hosszabban is elhúzódott volna. Oroszországban nem találunk forradalmat, mint kiváltó okot, itt a porosz kezdethez hasonlóan a Krími-háborúban elszenvedett vereség és presztizvesztés volt a kiváltó ok.

De még ahol forradalom is volt az ok, a végrehajtás már kizárólag az államhatalom ügye maradt, az szabta meg, általában természetesen inkább a földesuraknak kedvezve. Az átalakulás néhány évtizedre vissza is vetette a mezőgazdaságot. Érdemben azonban voltaképpen a felülről végrehajtott polgári átalakulás egyik kérdése volt, jónéhány más mellett. Tipikus ebből a szempontból Oroszország, ahol a jobbágyfelszabadítást követték a hatvanas évek reformjai, amelyek megteremtették a polgári átalakulás szervezeti kereteit. Meg kell említeni azt az oroszországi és romániai megkötést, hogy a parasztok földjüket csak parasztnak adhatták el, ami gyakorlatilag hosszú időre a földhöz kötötte őket.

Végeredményben azt kell mondani, hogy a jobbágyfelszabadítás a modernizáció egyik fontos lépése volt, mert szabaddá tette a mezőgazdasági termelést, az egykori jobbágyoknak pedig megadta a városba, az iparba való átmenet lehetőségét. A Ciszlajtán területen ez viszonylag könnyen ment, különösen a cseh tartományokban, amelyek iparuk szempontjából már a megelőző évtizedekben eléggé fejlettek voltak. Porosz és mecklenburgi vonatkozásban az egységes Németország megteremtése oldotta meg a kérdést, hiszen a birodalmon belül szabaddá tette a munkaerő áramlását. Oroszországban és Romániában az ipar fejletlensége, az iparfejlődés pénzügyi korlátai érdemben csak a századfordulóra tették lehetővé a modernizálást. Az Oszmán Birodalom törzsterületén belül a századfordulóiig nem történt modernizálás, az új balkáni államokban sem sok történt ebben az irányban. Itt a korábbi évszázadok elmaradottsága nem tette lehetővé nemhogy a gyors, de még a lassú modernizációt sem. A jobbágyfelszabadítás tehát csak a polgári keretek kialakításának egyik mozzanata volt, a modernizáció további megvalósítása sok helyütt még a pártállamnak is gondot okozott.